

УДК: 373.3

Исакова Ч. Б., *пед. илимд. канд., доцент*  
Урдолотова З. К., *магистрант*  
К. Тыныстанов ат. БМУ, Кыргызстан

### КЕНЖЕ МЕКТЕП КУРАКТАГЫ ОКУУЧУЛАРДЫН КЕБИНИН ӨНҮГҮШҮНҮН ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Макалада кенже мектеп окуучуларынын кебин өнүктүрүүнүн психологиялык-педагогикалык негиздери каралат. Сүйлөө инсандын интеллектинин, ой жүгүртүүсүнүн жана маданиятынын маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири болуп саналат. Кенже мектеп окуучуларынын кебин өнүктүрүү проблемасы өзгөчө маанилүү, татаал жана көп кырдуу болуп саналат, анткени баишалгыч мектеп курагында тил жана кеп компетенциясынын негиздери, спецификалык сүйлөө жөндөмдөрү калыптанат.

Демек, мектептеги эне тил сабактарынын негизги милдети болуп окуучулардын сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүү саналат, ал ой жүгүртүүнүн өнүгүшү менен ажырагыс байланышта болушу керек. Оозеки байланыш ишмердүүлүктүн ар кандай формаларын өнүктүрүү үчүн зарыл шарттарды түзөт. Макалада адамдын кебинин өнүгүүсүнүн шарттары жана факторлору каралат. Кептин функцияларынын жана түрлөрүнүн мүнөздөмөлөрү берилген. Баишалгыч мектепте атайын сүйлөө көндүмдөрүн жана жөндөмдөрүн калыптандыруунун өзгөчөлүктөрү каралат.

**Өзөктүү сөздөр:** кенже мектеп окуучулары, тил, кеп, кепти өнүктүрүү, кеп ишмердүүлүгүнүн функциялары жана түрлөрү, кептин өнүгүү факторлору жана шарттары.

Исакова Ч.Б. *канд. пед. наук, доцент*  
Урдолотова З.К. *магистрант*  
ИГУ им. К.Тыныстанова, Кыргызстан

### ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

В статье рассматриваются психолого-педагогические основы развития речи младших школьников. Речь является одним из важнейших показателей интеллекта, мышления и культуры личности. Особенно важной, сложной и многоаспектной является проблема речевого развития младших школьников, так как именно в младшем школьном возрасте формируются основы языково-речевой компетентности, специфические речевые умения и навыки.

Следовательно, основной задачей школьного курса родного языка является развитие речи учащихся, которое следует неразрывно связывать с развитием мышления. Речевое общение создаёт необходимые условия для развития различных форм деятельности. Также в статье рассмотрены условия и факторы речевого развития человека. Дана характеристика функциям и видам речи. Рассмотрены особенности формирования специфических речевых умений и навыков в начальной школе.

**Ключевые слова:** младшие школьники, язык, речь, речевое развитие, функции и виды речевой деятельности, факторы и условия речевого развития.

Isakova Ch.B. *PhD, Associate Professor*  
Urdolotova Z.K. *undergraduate*  
IGU them. K. Tynystanova, Kyrgyzstan

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL BASES  
SPEECH DEVELOPMENT OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN

*The article deals with the psychological and pedagogical foundations of the development of speech of younger schoolchildren. Speech is one of the most important indicators of intelligence, thinking and culture of the individual. Particularly important, complex and multifaceted is the problem of speech development of younger schoolchildren, since it is at primary school age that the foundations of language and speech competence, specific speech skills and abilities are formed.*

*Consequently, the main task of the school course of the native language is the development of students' speech, which should be inextricably linked with the development of thinking. Speech communication creates the necessary conditions for the development of various forms of activity. The article also discusses the conditions and factors of human speech development. The characteristics of the functions and types of speech are given. The features of the formation of specific speech skills and abilities in elementary school are considered.*

**Key words:** *younger schoolchildren, language, speech, speech development, functions and types of speech activity, factors and conditions of speech development.*

Башталгыч мектептеги билим берүү баланын калыптанышынын, анын психикасынын жана өз алдынча аң-сезиминин өнүгүшүнүнүн, коомдук жүрүм-турумдун ыкмаларын жана формаларын өздөштүрүүнүн маанилүү мезгили болуп саналат.

Кеп – инсандын интеллектинин, ой жүгүртүүсүнүн жана маданиятынын маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири. Кенже мектеп окуучуларынын кепин өнүктүрүү маселеси өзгөчө маанилүү, татаал жана көп кырдуу болуп саналат, анткени тил жана кеп компетенциясынын негиздери башталгыч мектеп курагында калыптанат.

Кептин калыптандыруу жана өнүктүрүү проблемалары В. В. Богословский, В. Штерн, Л. Выготский, В. А. Крутецкий, А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн, А. Р. Лурия ж. б. окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүнүн предмети болгон. Заманбап коомдо электрондук маалымат каражаттары аркылуу пикир алышуунун жайылышына байланыштуу, кепти өнүктүрүү маселенин актуалдуулугу күч алууда.

Азыркы учурда балдар дээрлик окубай, көпчүлүк убактысын социалдык тармактарда баарлашкан окуучулардын сөзүндө каталар, жаргон сөздөр көп кездешет. Мектеп окуучулары активдүү колдонгон “SMS” билдирүүлөрүнүн өзгөчө тили примитивдүү жана жалпак болуп калууда. Мектепте акыркы жылдарда билимди текшерүүдө толук кандуу оозеки жана жазуу жоопторун талап кылбаган формалары – тесттер үстөмдүк кылууда. Натыйжада, окуучулардын кеп жөндөмү жетишсиз, алардын жооптору көбүнчө бир тараптуу жана ошол эле “SMS” билдирүүлөргө окшош.

Психологдордун изилдөөлөрү көрсөткөндөй, окуу ишмердүүлүгүнүн ыкмаларын 1-класстан калыптандыруу зарыл. Мектептеги туура уюштурулган окуу ишмердүүлүгү кенже окуучунун инсандыгын ар тараптуу өнүктүрүүнү камсыздайт.

Ар тараптуу өнүккөн инсанды калыптандырууда кеп негизги компонент болуп саналат. Тил – билимдин куралы жана баарлашуунун негизги каражаты, ошондуктан башталгыч класстын милдети – ар бир окуучунун бардык тил жөндөмдөрүн өздөштүрүүсүн камсыз кылуу.

Тилди пикир алышуунун каражаты катары колдонуу адамзат коомунун өзгөчөлүгү болуп саналат. Тил – адамдардын эмгек ишмердүүлүгүндө пайда болгон коомдук-тарыхый кубулуш. Тил бүткүл эл үчүн бир, ал адамзаттын таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн жыйынтыктарын чагылдырып, он миндеген сөздөргө ээ [5].

Кеп – тил аркылуу баарлашуу процесси. Кеп тилден айырмаланып, индивидуалдуу мүнөзгө ээ. Кеп аркылуу ар бир адамдын жеке аң-сезими, жеке тажрыйбасы коомдук тажрыйбанын натыйжалары менен байып, бардык адамдардын билимдерин кеп аркылуу ар бир адам өздөштүрө алат. Пикир алышуу процессинде адам тил байлыгынын айрым бөлүгүн гана колдонот. Ар бир адамдын кеби сүйлөмдөрдүн конкреттүү түзүлүшү менен мүнөздөлөт. Оозеки баарлашуу процессинде кеп кошумча тилдик эмес байланыш каражаттары (мимика, интонация, пауза) менен коштолот. Түшүнүктөр аркылуу, сөздүн маанилери аркылуу адамдар бири-бири менен баарлашып, бири-бирин түшүнүп, билим системасын түзүп, кийинки муундарга өткөрүп беришет [5].

Кеп психикалык процесс катары кечирээк калыптануу менен мүнөздөлөт. Ал эң жогорку деңгээлге адамдын 30-40 жашында жетип, адамдын өмүрүнүн аягына чейин жакшырат. Кеп сүйлөө зарылчылыгынан келип чыгат, ал эми сүйлөө адамдын муктаждыгынын негизинде пайда болот. Кеп ишмердүүлүгүнүн бул жагы “кеп мотивациясы” деп аталат.

М. Р. Львовдун пикири боюнча, сүйлөө мотиви балдарда тигил же бул ишке кызыгуу болгондо пайда болот. Бул баарлашууга болгон муктаждык кептин өнүгүшүнүн *биринчи шарты* экенин билдирет. Бирок баарлашуу жалпыга түшүнүктүү болгон белгилердин, башкача айтканда, сөздөрдүн, алардын айкалыштарынын жардамы менен гана ишке ашат. Ошондуктан балдарга кеп үлгүлөрүн берүү же *кеп чөйрөсүн* түзүү керек. Бул – кептин өнүгүшүнүн *экинчи шарты*. Баланын өз кебинин байлыгы жана көп түрдүүлүгү баланын сүйлөө чөйрөсүнөн көз каранды. Кеп балага башка адамдар менен баарлашууга гана эмес, дүйнөнү таанууга да жардам берет. Кепти өздөштүрүү – чындыкты таанып-билүүнүн жолу. Кептин байлыгы көбүнчө баланын турмуштук тажрыйбасында ар кандай түшүнүктөрдү өздөштүрүү менен байыт, башкача айтканда, кеп өнүгүүдө лингвистикалык гана эмес, фактылык материалга да муктаж. Бул – кептин өнүгүшүнүн *үчүнчү шарты* [5].

Тил жана кеп – реалдуулукту чагылдыруунун спецификалык формалары.

Сүйлөө адамдын бүт психикалык жашоосун аныктайт. Когнитивдик ишмердүүлүк сүйлөө аркылуу ишке ашырылат. Ар кандай жагдайлардан улам кепти өздөштүрө албаган балдардын байкоолор, талдоолор алардын аң-сезими да өнүкпөгөнүн көрсөтөт.

Кептин калыптанышынын негизги фактору болуп анын айланасындагы чоңдор менен баарлашуусу саналат.

Баланын сүйлөө жөндөмү анын айланасындагы чоңдор менен баарлашууда калыптанат. Баланын кебин өздөштүрүү жүрүм-турумду аң-сезимдүү пландаштырууга жана жөнгө салууга өбөлгө түзөт. Кеп аркылуу пикир алышуу ишмердүүлүктүн ар кандай формаларын өнүктүрүү үчүн зарыл шарттарды түзөт.

Пикир алышуу процессинде баланын таанып-билүү жана предметтүү активдүүлүгү байкалат. Кепти өздөштүрүү баланын психикасын калыбына келтирип, кубулуштарды аң-сезимдүү жана эрктүү түрдө кабыл алууга мүмкүнчүлүк берет. Көрүнүктүү педагог К. Д. Ушинский: «Эне тил – бүткүл психикалык өнүгүүнүн негизи жана бардык билимдердин казынасы», - деп айткан. Ошондуктан балдардын сүйлөө жөндөмүн өз убагында өнүктүрүүгө кам көрүү, анын таза, так туура болушуна көңүл буруу абдан маанилүү [11].

Ой жүгүртүү менен сөздүн ортосунда өзгөчө тыгыз байланыш бар, анткени алгач ойлор кеп формасында адамда пайда болуп, башка адамдарга берилет.

Бирок ой жүгүртүү менен сөздүн тыгыз биримдиги ой жүгүртүү менен сөздүн ортосунда барабар белгисин коюуга укук бербейт. Биринчиден, бир эле ой ар кандай вербалдык формада айтылышы мүмкүн. Ойду өзүнө адекваттуу жана башкаларга жеткиликтүү формада билдирүү кеп психологиясынын борбордук жана эң татаал проблемаларынын бири. Экинчиден, кептин мазмунунан тышкары интонациялык жана экспрессивдүү кеп каражаттары аркылуу берилүүчү, адамдын айтып жаткан нерсеге болгон мамилесин билдирген эмоционалдык жана жеке подтекст бар.

Кеп – тилдин белги системасынын пикир алышуу процессинде колдонулушуна негизделген өтө татаал функционалдык система. Функционалдык кеп системасы баш мээнин көптөгөн түзүмдөрүнүн ишмердүүлүгүнө негизделип, алардын ар бири кеп ишмердүүлүгүнүнүн белгилүү бир операциясын аткарат.

Кеп функциясы – адамдын эң маанилүү психикалык функцияларынын бири. Кептин өнүгүү процессинде таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн жогорку формалары, ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгү калыптанат. Баланын кебин өздөштүрүү анын жүрүм-турумун аңдап-билүүгө, пландаштырууга жана жөнгө салууга өбөлгө түзөт. Сүйлөө коммуникациясы ишмердүүлүктүн ар кандай формаларын өнүктүрүү үчүн зарыл шарттарды түзөт.

Кеп өнүгүшүндөгү бузуулар тигил же бул даражада баланын бүткүл психикалык өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизип, анын иш-аракетинде жана жүрүм-турумунда чагылдырылат. Кептин татаал бузулушу психикалык өнүгүүгө, өзгөчө, когнитивдик активдүүлүктүн жогорку деңгээлинин калыптанышына таасирин тийгизет.

Кеп ишмердүүлүгү – адамдардын тил аркылуу баарлашуу процесси. «... Кеп ишмердүүлүгү – адамдын жалпы сүйлөө жөндөмдүүлүгүнүн көрүнүшү – белги (тил) системасын калыптандырууга жана иштетүүгө даярдыгы катары биологиялык, генетикалык (homo sapiens тукумундагы) өбөлгөлөрдүн негизинде калыптанат жана өнүгөт», Д. Б. Элькониндин пикири боюнча, «адам – нерсе, предмет», «адам (бала) – чоң адам» деген байланыштын катышуусунда байкалуучу даярдык.

Кеп ишмердүүлүгү адамдын иш-аракетинин түрлөрүнүн бири катары максаттуу болуп, ал бир нече этаптардан турат: багыт берүү, пландаштыруу (ички программалоо түрүндө), ишке ашыруу жана контролдоо (Леонтьев А. А.). Бул этаптарга ылайык ар бир жеке кеп аракети ишке ашырылат.

Ар кандай сүйлөө аракетинин башталышы болуп сүйлөө кырдаалы, б. а., адамды сүйлөөгө түрткөн жагдайлардын жыйындысы саналат. Кеп аракети ишке ашырууда төмөнкү фазалар бөлүнөт.

1. Кепти даярдоо. Сүйлөө иш-аракетинин актысынын башталышы коммуникацияга кирүүнүн мотивдерин, муктаждыктарын жана максаттарын аңдап-билүү, андан кийин, билдирүүнүн натыйжаларынын ыктымалдык болжолдоосу өткөн тажрыйбанын негизинде жана кырдаалды эске алуу менен жүргүзүлөт.

2. Билдирүүнү структуралаштыруу. Бул этаптын мазмуну сөздөрдү тандоо, алардын керектүү ырааттуулукта жайгашуусу жана грамматикалык жасалгасы болуп саналат. Оперативдүү кеп эсинде аткарылуучу бул операциялар түзүлгөн билдирүүгө баа берүү жана аны ички пландын деңгээлинде оңдоо менен коштолот.

3. Тышкы кепке өтүү. Сөздүн үн же графикалык жасалгасы ишке ашырылат. Бул – кеп аракетинин эң маанилүү фазасы, ал ички кептен тышкы кепке өтүүдөн турат.

Адамдын жашоосунун ар кандай мезгилдеринде кеп белгилүү бир

функцияларды аткарат жана алардын аткарылышы боюнча тил системасынын толуктугун, колдонулуш даражасын, инсандын жөндөмүн, эмоционалдык абалын баалоого болот. Изилдөөчү Степанов А. А. кептин төмөнкү функцияларын бөлүп көрсөткөн:

Биринчи, эң туруктуу функциясы – экспрессивдүү функция. Ал инсандын айланадагы окуяларга болгон мамилесин, эмоционалдык абалын, аларды баалоо жана жеке өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Экспрессивдүү функция, биринчи кезекте, сөздүн үнү жана темпи аркылуу байкалат. Экспрессивдүү функция адамдын жаш курагына, жынысына, улуттук, этностук өзгөчөлүктөрүнө жараша болот.

Кептин дагы бир маанилүү кызматы болуп маанилик жагы саналат. Бул өзгөчөлүк кепти жаныбарлардын үнүнөн кескин айырмалайт. Жаныбар чыгарган үн эч качан кандайдыр бир маани-мазмунду эмес, анын корккондугун, ачка болгонун, канааттануусун билдирет. Адамдын сүйлөөсү предметтерди билдирип, алар жөнүндө билимди берет. Адамдардын ортосундагы баарлашуу баарлашкандардын баары бирдей вербалдык белгилерди колдонуп, аларга бирдей маанини койгондо гана мүмкүн болот.

Кептин интеллектуалдык функциясы башка адамдар менен өз ара аракеттенүүдө кептин негизги максатын – ой жүгүртүүнүн куралы болуусун, ошондой эле ой жүгүртүүнүн түрлөрүн жана формаларын өзүнө баш ийдирүүгө, аң-сезимсиз процесстерден аң-сезимдүү, логикалык пропорциялуу жана корреляциялык процеске өтүүгө мүмкүндүк берет. Интеллектуалдык функцияны баалоо, А. А. Степановдун пикири боюнча, ойду калыптандыруу жана туюндуруп берүү, аларды логикалык ырааттуулукта салыштыруу, башкаларга жеткиликтүү кылуу жөндөмүн баалоо болуп саналат. Кептеги бул функциянын натыйжалуулугунун маанилүү көрсөткүчтөрү болуп учурдагы кырдаалды так, тез жана кыска сүрөттөй билүү, өз оюн кыска түрдө жеткирүү, маектешинин оюн тез кабыл алуу, адабиятта өзүн ориентациялоо жана жалпылоочу корутундуларды жасоо саналат.

Кеп интегралдык, жалпылоочу, коммуникативдик функцияны аткарат, анткени кеп жалпысынан реалдуу же элестүү байланышта гана мааниге ээ болот. Бул функция менен билдирүү жана таасир берүү функциялары өз ара байланышта болот. Кеп адамдын сезимдерин, эмоционалдык абалын билдирип, угуучуга билим менен бирге айлана-чөйрөгө болгон мамилеси жөнүндө маалымат берүүгө багытталган. Таасирлөө функциясы иш-аракетке түрткү берет.

Окуучулардын кебин өнүктүрүүдө анын бардык функцияларын эске алып, бир калыпта өнүктүрүүнүн үстүндө иштөө зарыл. Ал эми мугалим сабакта бир эле учурда кептин экспрессивдүүлүк (ар кандай каражаттары колдонулат), белгилөө (окуучулардын лексикасы, пассивдүү сөздүктөн активдүү сөздүккө которуу), интеллектуалдык (тилдин лексикалык жана грамматикалык түзүлүшү) жана, албетте, коммуникативдүүлүк функцияларын бирдей алып барышы зарыл.

Функциялардын ар тараптуулугу кептин ар кандай түрлөрүн пайда кылат. Булар – тышкы жана ички кеп, оозеки жана жазуу кеби, активдүү жана пассивдүү, расмий жана достук кеп, монолог жана диалог. Ар кандай турмуштук кырдаалдарда адам тигил же бул кырдаалга ылайыктуу кептин түрлөрүн колдоно алат.

Кеп процессинде адамдын индивидуалдуу психологиялык жана инсандык өзгөчөлүктөрү, ой жүгүртүү жана баарлашуу, темперамент жана интеллектуалдык өзгөчөлүктөрү ачык айкын байкалат.

Башталгыч мектепте балдарды окууга, жазууга, оозеки жана жазуу жүзүндө сүйлөөгө окутат, бул кеп жөндөмдөрүн, башкача айтканда, сүйлөө иш-аракетинин түрлөрүн калыптандыруу болуп саналат. Кеп ишмердүүлүгүнүн төрт негизги түрү бар:

1. Угуу (аудирование) – кепти угуу жана түшүнүү процесси. Угуу көптөгөн факторлордон көз каранды: тил системасы менен таанышуу даражасы, теманын кызыктуулугу жана маанилүүлүгү, окуучунун жеке психологиялык мүмкүнчүлүктөрү, угуу үчүн маанилүү болгон эс тутум жана көңүл буруу психикалык процесстердин өнүгүшү.

2. Сүйлөө – “кеп айтуунун продуктусу”. Сүйлөө кеп убактысынын 30% ээлейт жана төрттөн үч бөлүгүн түзүп, угуу менен бирге бүт сөз процессин билдирет. Интеллектуалдык функциянын аткарылышы жагынан сүйлөө чоң роль ойнойт. Бул – өз оюңузду так жана логикалык түрдө айта билүү, маектешиңизге сөзсүз түшүнө турган сөздөрдү жана сөз айкаштарын тандап алуу, ой жүгүртүү үчүн тыныгуу, сизди жакшы түшүнгөнүңүздү текшерүү.

3. Окуу – кептин пассивдүү формасы. Маанилүү көрсөткүчтөрү болуп окуу ылдамдыгы жана өздөштүрүү саналат.

4. Жазуу – графикалык коддогу ойдун туюнтмасы. Жазуу кебин өздөштүрүү кептин таптакыр жаңы психофизиологиялык механизмдерин иштеп чыгат. Жазма сөз көз менен кабыл алынат, бирок кол менен жасалат [7].

Көпчүлүк башталгыч класстын сабактарынын мазмуну кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн камтыйт, ансыз кепти өнүктүрүү процесси ишке ашырылышы мүмкүн эмес.

Кепти өнүктүрүүдөгү негизги иш – балдарды оозеки жана жазуу жүзүндө өз оюн эркин жана туура айтууга үйрөтүү. Бул маселенин конкреттүү чечилишин окуучуларда айтылуучу сөздү кабыл алууга, анын мазмунун жеткирүүгө жана өз алдынча түзүүгө мүмкүндүк берүүчү кеп көндүмдөрүнүн комплексин калыптандыруу аркылуу ишке ашырылат.

Т. А. Ладыженская кепти өнүктүрүү боюнча иштин мазмунун түзгөн көндүмдөрдүн жыйындысын белгилейт:

1. билдирүүнүн темасын ачып берүү;
2. негизги ойду ачуу;
3. билдирүү үчүн материал чогултуу жөндөмү;
4. материалды системалаштыра билүү;
5. жазылганды жакшырта билүү;
6. айтылышты белгилүү композициялык формада түзө билүү;
7. ойду туура, так айтуу [4].

Мектепте окуй баштаган кенже окуучунун кебин өнүктүрүү оозеки кепке ээ болуу менен мүнөздөлөт. Кепти окутуу системасы Г. С. Щеголева тарабынан формулировкаланып, даяр текстти толук кабыл алууну жана кайра айтууну, ошондой эле өз алдынча түзүүнү камсыз кылган кеп көндүмдөрүнүн комплексин өнүктүрүүгө багытталган. Мында жалпы нерсе, мазмунду кабыл алууда да, берүүдө да, өз алдынча билдирүүсүн түзүүдө да окуучулардын иш-аракети текстке, анын мазмуну, курулушу жана сүйлөө сыяктуу аспектилерине багытталган.

Демек, кепти окутууда окуучуларда калыптанган көндүмдөрдүн жыйындысы тексттин бул аспектилерин өздөштүрүүсүн камсыз кылуучу көндүмдөрдү камтыйт:

1. маалымат-мазмундуулук, билдирүү үчүн маалымат алуу, презентацияда жана

эсседе негизги ойдун темасын ачуу мүмкүнчүлүгү;

2. текстти туура куруу жөндөмүн камтыган структуралык жана композициялык: тексттин бөлүктөрүн бөлүп көрсөтүү, материалды ырааттуу берүү, тексттин кириш жана жыйынтыктоочу бөлүктөрүн формулировкалоо ж. б.;

3. кептин максаттарына, анын түрүнө жана стилине ылайык келген тилдик каражаттарды колдонуу менен байланышкан көндүмдөр;

4. тексттин мазмунун, структурасын жана кептин жасалгасын өркүндөтүү максатында редакциялоо мүмкүнчүлүгү [12].

Кеп – адамдын жеке жана социалдык көрүнүштөрүн камтыган татаал психикалык процесс. Адамдын кебинин өнүгүү процессин, өзгөчө бул өнүгүүнүн кыймылдаткыч күчтөрүн (факторлорун) түшүнүү үчүн анын алгачкы кадамдарын изилдөө, б. а., баланын тилди өздөштүрүүнүн эң башкы этабын билүү маанилүү.

Психолог Н. И. Жинкин баланын тилди өздөштүрүү механизми кандай экенин көрсөткөн: «Кабар берилгенде, адамдын мээсине маалыматтын эки түрү берилет: чындыктын объектилери жана кубулуштары жөнүндө жана кабар жеткирилген тилдин эрежелери жөнүндө маалымат жетет. Маалыматтын акыркы түрү кыйыр түрдө киргизилет, анткени тилдин эрежелери колдонулат, бирок эрежелердин өзү жөнүндө эч нерсе айтылбайт. Кепти өнүктүрүү тилди баланын мээсине кыйыр түрдө, б. а., сүйлөө аркылуу киргизүү болуп саналат». Башкалардын сөзүн угуп, бала сөздөрдү, сөздөрдүн айкалыштарын, сүйлөмдөрдү жаттоо менен бирге, тилдеги аналогияларды да өздөштүрөт.

Айланадагылардын кебин кабыл алуу баланын өз кебинин өнүгүшүнүн алдында болот: ал чоңдордун сөзүн өзү сүйлөөгө аракет кылганга чейин түшүнө баштайт. Бул ажырым, М. Р. Львовдун айтуусу боюнча, кепти иш жүзүндө "ички жалпылоолордун" деңгээлинде, бала аларды түшүнбөсө да, тилдин эң жөнөкөй билимдерин үйрөнүүгө мүмкүндүк берет,

Башталгыч мектеп курагында сөз байлыгы жети миң сөзгө чейин көбөйөт. Бала тилге карата өзүнүн активдүү позициясын көрсөтөт. Үйрөнүү учурунда сөздөрдүн тыбыштык анализин оңой өздөштүрүп алат. Бала сөздүн үнүн угат. Кенже окуучулардын баарлашуу муктаждыгы кептин өнүгүшүн аныктайт. Контексттик сүйлөө баланын өнүгүү деңгээлинин көрсөткүчү болуп саналат.

Жазуу кебинде орфографиялык тууралык (сөздөрдүн туура жазылышы), грамматикалык тууралык (сүйлөмдөрдү куруу, морфологиялык формаларды түзүү) жана пунктуациянын тууралыгы (тыныш белгилери) болот.

Балдардын сөз байлыгынын өсүшү индивидуалдык мүнөзгө ээ, бул ата-энелердин сүйлөө маданияты, алардын тарбиялык таасири менен шартталган. Баланын сөз байлыгынын өнүгүүсү сөздүн маанисин толук өздөштүрүү менен да чагылдырылат, ал башында өтө чектелген мүнөзгө ээ.

Баланын сөз байлыгынын жана сүйлөө жөндөмдүүлүгүнүн өнүгүшүн аныктаган негизги себеп – баарлашууга болгон муктаждык, объектилер, алардын касиеттери жана сапаттары жөнүндө маалымат алууга умтулуусу.

Баланын эне тилди өздөштүрүүсү – татаал жана узак процесс. Сөз байлыган өнүктүрүү башталгыч мектеп курагында аяктайт, адамдын өмүрү бою улантылат. Сөз байлыгын өздөштүрүү менен бирге бала тилдин грамматикалык түзүлүшүн жана кептин эң жөнөкөй түрү болгон оозеки кепти практикалык түрдө өздөштүрүп алат.

Кеп баланын тышкы дүйнө менен болгон мамилесин сапаттык жактан өзгөртөт,

кеп жөндөмдүүлүгү интеллектуалдык ишмердүүлүктүн жогорку формаларынын тез өнүгүшүнө алып келет.

Балдардын кебин өз убагында өнүктүрүүгө кам көрүү, анын тазалыгына, туура болушуна көңүл буруу абдан маанилүү. Баланын сүйлөө кеби канчалык бай жана туура болсо, ага өз оюн айтуу ошончолук жеңил болот, чындыкты таанууда анын мүмкүнчүлүктөрү канчалык кең болсо, балдар жана чоңдор менен болгон мамилеси ошончолук мазмундуу жана толук кандуу болсо, анын психикалык өнүгүүсү ошончолук активдүү болот [11].

Мектепке баруу ар бир баланын жашоосундагы маанилүү учур. Баланын толук кандуу кеби анын мектепте ийгиликтүү билим алуусунун ажырагыс шарты болуп саналат. Ошондуктан туура сүйлөө иштерине чоң көңүл буруу керек.

Кепти өнүктүрүү боюнча иш төмөнкү бөлүмдөрдү камтыйт:

- 1) сөздүктү толуктоо;
- 2) грамматикалык түзүлүштү өздөштүрүү;
- 3) жомок айтууга үйрөтүү;
- 4) тыбыштардын туура айтылышын өнүктүрүү [6].

6-7 жашка чейин баланын кебинде тыбыштарынын айтылышы негизинен калыптанышы керек. Бирок башталгыч мектеп курагында балдардын айтылышында кемчиликтер болот. Кептин айтылуу жагынын бузулушу кеп тыбыштарынын айтылышындагы кемчиликтерден: алардын жоктугунан, туура эмес айтылышынан, кээ бир тыбыштарды башкасына алмаштыруудан, тыбыштардын аралашып кетишинен көрүнөт.

Мектепке чейинки жана башталгыч мектеп курагындагы балдардын эң көп таралган бузулуулары:

- сигматизм - ышкырык тыбыштардын айтылбай калышы;
- ламбдацизм - [l], [l'] тыбыштарынын туура эмес айтылышы;
- ротацизм - [p], [p'] тыбыштарынын туура эмес айтылышы.

Өз убагында жана системалуу иш алып баруу менен бул бузулууларды учурунда оңдоого болот. Эгерде кенже мектеп окуучуларынын кеп бузулуулары өз убагында оңдолбосо, бул бузулуулар баланын тыбыштарды айтуу процессине гана эмес, бүтүндөй тилди өздөштүрүүсүнө таасир этет.

Ошентип, башталгыч мектеп курак балдардын сүйлөө жөндөмүнүн интенсивдүү өнүгүшү менен мүнөздөлөт, ал мектепте билим алуунун башталышы менен байланышкан. Кептин өнүгүшү таанып-билүү процесстеринин өнүгүшүнө жана кенже окуучунун инсандыгынын калыптанышына түздөн-түз таасир этет. Кеп ишмердүүлүгүнө мотивацияны, кеп чөйрөсүн түзүү балдардын кеп жөндөмүн өнүктүрүүнүн негизги шарттары болуп саналат.

#### **Адабияттар:**

1. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. - М., 1981.
2. Дарвиш О. Б. Возрастная педагогика/ Под редакцией В. Е Ключко. - М.: Владос – пресс, 2004.
3. Жинкин Н. И. Механизмы речи. - М., 1958.
4. Ладыженская Т. А. Речевые секреты: Книга для учителя начальных классов. - М.: Просвещение, 1992.
5. Ладыженская Т. А. Речь, речь, речь... - М., 1989.



6. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. - М., 1969.
7. Львов М. Р. Методика обучения русскому языку в начальных классах. -М.: 2000.
8. Мали Л. Д. Методика развития речи младших школьников: учебное пособие: [12+] / Л. Д. Мали, С. А. Климова. - М.: Директ-Медиа, 2022.
9. Ноздрачева Д. В. Развитие речи детей младшего школьного возраста на уроках русского языка (на примере текстов патриотической направленности): выпускная квалификационная работа (бакалаврская работа) / Д. В. Ноздрачева: Курский государственный университет, Факультет педагогики и психологии, Кафедра теории и методики дошкольного и начального образования. - Курск, 2019.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. - СПб: Питер, 2007
11. Фомичёва М. Ф. Воспитание у детей правильного произношения. -М.: Просвещение, 1980.
12. Щёголева Г. С. Система обучения связной письменной речи в начальной школе. - СПб: Специальная литература, 2005.